

1. Η ανάδυση του βιομηχανικού καπιταλισμού στην οθωμανική Μακεδονία: Μια αναγκαία αφήγηση

1.1 Η ιστορική πορεία συνοπτικά

Το 1923 η Οθωμανική Αυτοκρατορία έφτασε στο επίσημο τέλος της, μετά από έναν αδυσώπητο πόλεμο που οδήγησε στη γέννηση της Τουρκικής Δημοκρατίας. Δέκα χρόνια νωρίτερα το μεγαλύτερο μέρος των ευρωπαϊκών κτήσεων της Αυτοκρατορίας, η λεγόμενη «Τουρκία στην Ευρώπη», είχε περάσει στα βαλκανικά κράτη, τους νικητές των Βαλκανικών Πολέμων.

Για αρκετές δεκαετίες –ακόμη και αιώνες– πριν από αυτές τις κατακλυσμιαίες αλλαγές, η στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στην Αυτοκρατορία ήταν αυτή του ανώτερου προς τον κατώτερο. Η Ευρώπη έβλεπε μια παρακμάζουσα κοινωνία που μόλις και μετά βίας μπορούσε να επιβιώσει.

Η αντίληψη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους ακαδημαϊκούς κύκλους έχει αλλάξει άρδην στη διάρκεια του ενός αιώνα που μεσολάβησε από την κατάρρευσή της. Με την πάροδο του χρόνου διαμορφώθηκε πληρέστερη εικόνα των πολύπλοκων κοινωνικών και πολιτικών διεργασιών που συντελέστηκαν, καθώς η Αυτοκρατορία πλησίαζε στο τέλος της. Οι ιστορικοί έχουν καταδείξει με πειστικό τρόπο ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες της η Οθωμανική Αυτοκρατορία έκανε μεγάλα βήματα προς τον εκσυγχρονισμό. Το οθωμανικό κράτος είχε επιδοθεί σε συνεχείς μεταρρυθμιστικές προσπάθειες.

Ωστόσο, οι παλιές προκαταλήψεις πεθαίνουν αργά. Οι Οθωμανοί δεν ταυτίζονται συχνά με τις δραματικές εξελίξεις που διαμόρφωσαν την Ευρώπη τον 19ο αιώνα και οι οποίες σημάδεψαν τις αυτοκρατορίες των Ρομανόφ και των Αψβούργων. Δύσκολα θα σκεφτόταν κανείς ότι τάσεις αστικοποίησης, εξάπλωσης της μισθωτής εργασίας, παρακμής της παραδοσιακής γεωργίας και σφύζουσας νεωτερικότητας υπήρχαν και στο οθωμανικό πλαίσιο.

Η πραγματικότητα είναι ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρουσίασε σημαντικό οικονομικό δυναμισμό προς το τέλος της, σε μεγάλο βαθμό λόγω του βιομηχανικού και εμπορικού καπιταλισμού που αναδύθηκε από εγχώριες πηγές. Οι Οθωμανοί στράφηκαν προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού ήδη από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Όταν έχασαν τις ευρωπαϊκές επαρχίες τους, τα βασικά στοιχεία μιας βιομηχανικής οικονομίας ήταν ήδη διακριτά σε σημαντικό μέρος της Αυτοκρατορίας. Ίσως η σα-

φέστερη ένδειξη αυτού του μετασχηματισμού να ήταν η εμφάνιση έντονης κοινωνικής κινητικότητας στους κόλπους των χριστιανικών και εβραϊκών κοινοτήτων, οι οποίες κατάφεραν να αποκτήσουν μια δίχως προηγούμενο εξέχουσα θέση στον οθωμανικό κόσμο.

Η Μακεδονία βρισκόταν στην πρώτη γραμμή αυτών των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων. Πρέπει καταρχάς να ειπωθεί ότι η περιοχή είχε μεγάλη στρατηγική σημασία για την –ταχέως συρρικνούμενη– ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως φαίνεται από τον χάρτη στην Εικόνα Ι. Στα τέλη του 19ου αιώνα, μετά από τις μεγάλες εδαφικές απώλειες των προηγούμενων δεκαετιών, η Μακεδονία αποτελούσε την κύρια ευρωπαϊκή κτήση των Οθωμανών, με εξαίρεση τη Θράκη και την αυτοκρατορική πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη (*Istanbul*). Η πόλη-λιμάνι της Θεσσαλονίκης (*Selanik*) ήταν ουσιαστικά η πρωτεύουσα της Μακεδονίας και σημείο επαφής με τις τότε κυρίαρχες ευρωπαϊκές οικονομίες έχοντας ζωτική σημασία.

Το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα βαθιές αλλαγές σημειώθηκαν στη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη ενδοχώρα της. Το 1912, όταν τερματίστηκε η οθωμανική κυριαρχία στη Μακεδονία, η Θεσσαλονίκη ήδη παρουσίαζε πολλά από τα χαρακτηριστικά μιας ευρωπαϊκής πόλης της εποχής. Διέθετε δραστήρια βιομηχανική και εμπορική οικονομία που λειτουργούσε με διακριτά καπιταλιστικά στοιχεία. Η μακεδονική πόλη αναπόφευκτα κατέχει εξέχουσα θέση τόσο στην ανάλυση όσο και στην ιστορική αφήγηση της οθωμανικής νεωτερικότητας. Ακριβώς επειδή αποτελούσε κομβικό σημείο νεωτερικότητας και βρισκόταν σε κάποια απόσταση από τους σουλτανικούς μηχανισμούς αστυνόμευσης στην Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε φυσική έδρα των Νεότουρκων που το 1908 έβαλαν τέλος στην απόλυτη εξουσία του σουλτάνου.

Ο οθωμανικός καπιταλισμός στη Μακεδονία είχε, ωστόσο, μια ακόμη αξιοσημείωτη πτυχή που έχει παραμείνει σχεδόν άγνωστη στην ιστοριογραφία της Αυτοκρατορίας. Η γεωγραφική περιοχή με την πιο δυναμική βιομηχανική συσσώρευση στην υφαντουργία, η οποία ξεχώριζε από άποψη ανάπτυξης και δυνατότητας ανταγωνισμού, βρισκόταν στη μακεδονική ενδοχώρα αρκετά δυτικά της Θεσσαλονίκης.

Η ευρύτερη περιοχή του Βερμίου (*Karakamen*) απεικονίζεται στην Εικόνα ΙΙ και περιλαμβάνει τρεις πόλεις: Νάουσα (*Ağustos*), Βέροια (*Karaferye*) και Έδεσσα (*Vodina*). Στις πόλεις αυτές σημειώθηκε ταχεία ανάπτυξη του κομβικού κλάδου της βιομηχανικής κλωστοϋφαντουργίας για τέσσερις δεκαετίες πριν από το 1912, το έτος που η περιοχή προσαρτήθηκε στο Βασίλειο της Ελλάδας. Δευτερεύοντα ρόλο διαδραμάτισε η πόλη των Γιαννιτσών (*Yenice-i Vardar*) στον κάμπο της Μακεδονίας, περίπου στα μισά της από-

στασης μεταξύ της Θεσσαλονίκης και των τριών πόλεων του Βερμίου.¹ Με τη λήξη της οθωμανικής κυριαρχίας το 1912, η περιοχή του Βερμίου είχε ήδη ξεπεράσει τη Θεσσαλονίκη στη βιομηχανική κλωστοϋφαντουργία.

Αυτή η πλευρά της οθωμανικής ανάπτυξης ελάχιστα έχει μελετηθεί στην οικονομική ιστορία της Ευρώπης. Το κενό είναι εντυπωσιακό καθώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν μια σημαντική γεωπολιτική δύναμη που κατείχε τεράστιες εδαφικές εκτάσεις ακόμη και προς το τέλος της. Η κληρονομιά που άφησε η κατάρρευσή της εξακολουθεί να επηρεάζει τις πολιτικές εξελίξεις στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή. Και μόνο γι' αυτούς τους λόγους η ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού στα οθωμανικά μακεδονικά εδάφη θα άξιζε ενδελεχούς ιστορικής μελέτης. Τόσο η ιστορία όσο και η πραγματικότητα των Βαλκανίων ακόμη και σήμερα φέρουν το αποτύπωμα του βιομηχανικού και εμπορικού καπιταλισμού στην περιοχή που κάποτε ονομαζόταν η «Τουρκία στην Ευρώπη».

Η οθωμανική εκβιομηχάνιση στην ενδοχώρα της Μακεδονίας αξίζει επίσης να αναλυθεί για λόγους που σχετίζονται άμεσα με τη θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, τέσσερις από τους οποίους μπορούν εξαρχής να αναφερθούν. Η διερεύνησή τους μπορεί να ρίξει ένα ενδιαφέρον φως στις επιστημονικές συζητήσεις σχετικά με την ιστορική εμφάνιση του καπιταλισμού.

Πρώτον, η εκβιομηχάνιση εκδηλώθηκε αυθόρμητα στον τομέα της κλώσης βαμβακερού νήματος, με επικεφαλής ιδιώτες καπιταλιστές που εκμεταλλεύτηκαν τις τοπικές συνθήκες, τις παγκόσμιες τάσεις και την ευνοϊκή πολιτική του οθωμανικού κράτους.

Δεύτερον, η εκβιομηχάνιση εμφανίστηκε στα ορεινά μιας κατά βάση γεωργικής περιοχής. Ενώ όμως ο βιομηχανικός καπιταλισμός έκανε μεγάλα βήματα προόδου, η γεωργία συνέχισε να κυριαρχείται από τις μικρές ιδιοκτησίες, καθώς και από τεράστιους κλήρους που στηρίζονταν στην επίμορτη αγροληψία. Στην οθωμανική Μακεδονία δεν παρατηρούνται σημαντικά στοιχεία αγροτικού καπιταλισμού.

Τρίτον, οι καπιταλιστές που ηγήθηκαν της εκβιομηχάνισης ήταν ως επί το πλείστον έμποροι που είχαν συσσωρεύσει κεφάλαιο εμπορευόμενοι κυρίως

1. Τα τοπωνύμια –στην πραγματικότητα όλα τα ονόματα– της Μακεδονίας είναι ένα πολύπλοκο ζήτημα με τοξική εθνικιστική προϊστορία, όπως ήδη έχει αναφερθεί στις Σημειώσεις για τον μεταγραμματισμό, την ορθογραφία και την προφορά. Στο βιβλίο μας δίνεται προτεραιότητα στα σύγχρονα εθνικά τοπωνύμια (ελληνικά, τουρκικά, βουλγαρικά κ.ά.), συνοδευόμενα από την οθωμανική παραλλαγή τους (τα οθωμανικά τουρκικά με πλάγια γράμματα και μεταγραμματισμένα στο λατινικό αλφάβητο). Ωστόσο, είναι πρακτικά αδύνατο να τηρηθεί αυστηρά αυτός ο κανόνας –όπως και αρκετοί άλλοι– στη Μακεδονία. Αναπόφευκτα, χρειάστηκε κάποια ευελιξία στο κείμενο. Σημειώστε ότι η πόλη της Νάουσας είναι επίσης γνωστή ως Νιάουστα. Στα μακεδονικά και τα βουλγαρικά αναφέρεται ως Негуш (Νέγκους).

τα κατ' οίκον παραγόμενα μάλλινα υφάσματα. Οι έμποροι έλεγχαν επίσης σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή των μάλλινων υφασμάτων.

Τέταρτον, αρκετοί από τους εμπόρους και τους βιομηχάνους απέκτησαν τεράστιους κλήρους στον μακεδονικό κάμπο, χωρίς όμως να τους μετατρέψουν σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις.

Επιπλέον, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι έμποροι και οι βιομήχανοι του Βερμίου ήταν στη συντριπτική τους πλειονότητα Έλληνες χριστιανοί, οι οποίοι ανταγωνίζονταν τους Εβραίους εμπόρους και βιομηχάνους που κυριαρχούσαν στη Θεσσαλονίκη. Η καπιταλιστική ανάπτυξη διέφερε σημαντικά μεταξύ της περιοχής του Βερμίου και της Θεσσαλονίκης, εν μέρει λόγω των ανόμοιων κοινωνικών καταβολών, της εσωτερικής οργάνωσης, αλλά και των πολιτισμικών αντιλήψεων μεταξύ των ελληνικών χριστιανικών και των εβραϊκών κοινοτήτων.

Το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η εκβιομηχάνιση στη Μακεδονία καθρέφτιζε τη μακρά ιστορία κατακερματισμού και διακρίσεων ανάμεσα στις κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και παράλληλα ευνόπησε την εμφάνιση οξύτατου εθνικισμού ακριβώς την ίδια περίοδο. Η τελική κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προφανώς σχετίζεται με αυτά τα φαινόμενα.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να γίνει μια επισήμανση. Μέχρι το τέλος της, η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρέμεινε κατά κύριο λόγο μια αγροτική κοινωνία που εκτεινόταν σε τεράστιες περιοχές των Βαλκανίων, της Μικράς Ασίας (Ανατολίας) και της Μέσης Ανατολής. Στην οθωμανική οικονομία κυριαρχούσε η παραδοσιακή μικρής κλίμακας γεωργία, με τις πόλεις να μοιάζουν με νησίδες μέσα σε έναν ωκεανό αγροτών. Η επαρχιακή Μακεδονία ήταν πρωτοπόρα στην οθωμανική εκβιομηχάνιση, αλλά σε σύγκριση με την απεραντοσύνη της Αυτοκρατορίας, η περιοχή δεν αποτελούσε κάτι περισσότερο από έναν μικρό θύλακα βιομηχανικού καπιταλισμού.

Η ανάλυση της εκβιομηχάνισης της κλωστοϋφαντουργίας στην περιοχή του Βερμίου –ιδιαίτερα στη μικρή πόλη της Νάουσας που βρισκόταν στην καρδιά της– αποτελεί ουσιαστικά τη μελέτη μιας περίπτωσης καπιταλιστικού μετασχηματισμού υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Αλλά αν υπάρχει μια περίπτωση ανάπτυξης ικανή να συμπυκνώσει τα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά και ιστορικά χαρακτηριστικά του ύστερου οθωμανικού καπιταλισμού, είναι ακριβώς αυτή.

Η οικονομική ιστορία του Βερμίου συνοψίζει τις δυνατότητες, τις αδυναμίες και τους εσωτερικούς μηχανισμούς του οθωμανικού εκσυγχρονισμού –όπως αυτός υπήρξε– ιδίως αν ληφθούν υπόψη οι ισχυροί δεσμοί μεταξύ του Βερμίου και της Θεσσαλονίκης. Μπορεί να αναδείξει νέες πτυχές της οθωμανικής οικονομικής ιστορίας, καθώς και να προσθέσει ένα κομμάτι

στο παζλ της ευρωπαϊκής οικονομικής ανάπτυξης κατά τον 19ο αιώνα. Η μελέτη της έχει επίσης σχετική σημασία για τη θεωρητική ανάλυση της μετάβασης στον καπιταλισμό.

1.2 Το γεωγραφικό και ιστορικό ανάγλυφο της Μακεδονίας

Η γνώση της ιστορίας και η αίσθηση του τόπου είναι στοιχεία ζωτικής σημασίας για την ανάλυση του βιομηχανικού καπιταλισμού. Το πρώτο βήμα, λοιπόν, είναι να σκιαγραφηθεί εν συντομία το γεωγραφικό και ιστορικό υπόβαθρο της ανάπτυξής του στην οθωμανική Μακεδονία. Στην Εικόνα II απεικονίζεται το βιλαέτι (*vilayet*) της Θεσσαλονίκης, δηλαδή η οθωμανική διοικητική διαίρεση που κάλυπτε τη σχετική περιοχή της Μακεδονίας.² Στο Κεφάλαιο 3 εξετάζονται λεπτομερώς οι διοικητικοί και άλλοι θεσμοί του βιλαετιού. Στο παρόν κεφάλαιο αρκεί να αναφερθούμε σε ορισμένες βασικές πτυχές της γεωγραφίας και της ιστορίας της περιοχής, χρησιμοποιώντας και τον χάρτη της Εικόνας II.

1.2.1 Θεσσαλονίκη

Το σημείο εκκίνησης είναι αναπόφευκτα η πόλη της Θεσσαλονίκης. Προς τα τέλη του 19ου αιώνα η Θεσσαλονίκη ήταν μία από τις πολλές πόλεις-λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου, οι οποίες είχαν ταχέως αναπτυχθεί εκπροσωπώντας τον οθωμανικό εκσυγχρονισμό και την εμπορική άνθηση. Ο κατάλογος περιλαμβάνει επίσης τη Σμύρνη και τη Βηρυτό, και προφανώς την Κωνσταντινούπολη, το επίκεντρο της οθωμανικής νεωτερικότητας.³ Ωστόσο, η πρωτεύουσα αποτελούσε πάντοτε ειδική περίπτωση στην οθωμανική ιστορία και η ανάλυσή της έχει ιδιαίτερες απαιτήσεις. Για τους δικούς μας σκοπούς, αρκεί να αναφερθεί ότι το 1900 η Θεσσαλονίκη ήταν η μεγαλύτερη και πιο ανεπτυγμένη πόλη των ευρωπαϊκών επαρχιών της Αυτοκρατορίας, μετά την Κωνσταντινούπολη.

Η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. από τον βασιλέα της Μακεδονίας Κάσσανδρο που της έδωσε το όνομα της συζύγου του, κόρης του Φιλίππου και ετεροθαλούς αδελφής του Αλεξάνδρου, κατακτητή της Ασίας. Η πόλη υπήρξε ακμάζον αστικό κέντρο της ρωμαϊκής επαρχίας της

2. Βιλαέτι είναι η ονομασία που δόθηκε στις μεγάλες επαρχιακές διοικητικές διαιρέσεις της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σύμφωνα με τον κανονισμό για τις επαρχίες (*Teşkil-i Vilayet Nizamnamesi*) που αναλύεται περαιτέρω στο Κεφάλαιο 3.

3. Οι πόλεις-λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου (Levant, Λεβάντε) έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολλών συγκριτικών μελετών. Βλ., για παράδειγμα, Mansel (2010), Keyder, Ozveren (2010) και Quataert (1994).

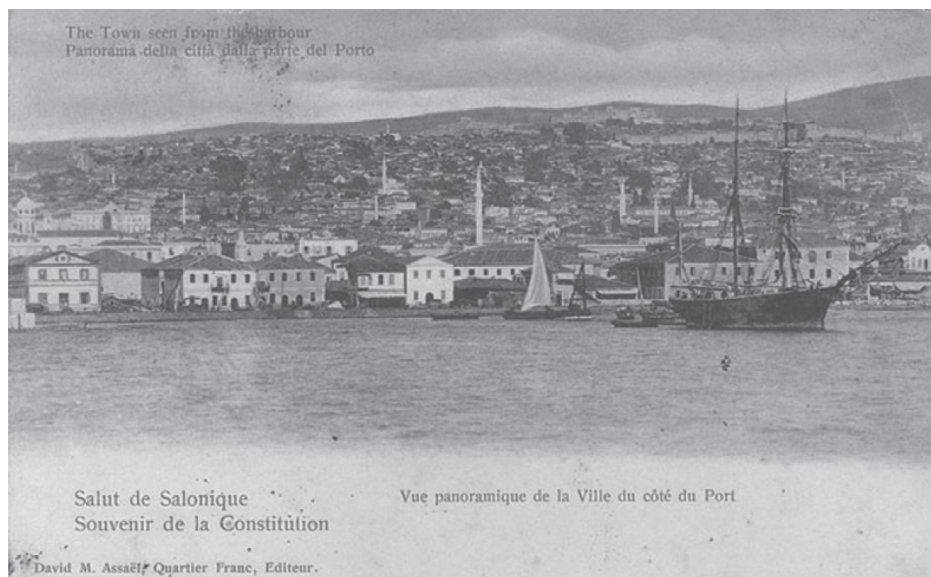
Μακεδονίας και κορυφαία βυζαντινή μητρόπολη στην Ευρώπη, γι' αρκετούς αιώνες δεύτερη πόλη μετά την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη. Από το 1430 έως το 1912 η Θεσσαλονίκη ήταν οθωμανική πόλη και για το μεγαλύτερο μέρος αυτής της περιόδου η πλειονότητα του πληθυσμού της ήταν εβραϊκή.⁴

Αυτοί που ξέρουν και έχουν τη δυνατότητα, πηγαίνουν στη Θεσσαλονίκη από τη θάλασσα. Το πλοίο μπαίνει στον ευρύτερο Θερμαϊκό κόλπο από τα νότια και κατόπιν περνάει το στενό στόμιο του εσωτερικού κόλπου, υπό το βλέμμα του οθωμανικού φρουρίου που βρίσκεται σε ένα μικρό ακρωτήριο στα ανατολικά. Η πόλη εμφανίζεται σιγά σιγά στο βάθος, περικυκλωμένη από χαμηλούς λόφους στα βόρεια και οριοθετημένη από το βουνό της, τον Χορτιάτη (*Hortacı*), στα ανατολικά. Προς τα δυτικά, μετά τον Όλυμπο, εκτείνεται χωρίς διακοπές η μεγάλη πεδιάδα της Μακεδονίας, μέχρι την αλυσίδα των βουνών που την περιβάλλει. Ο τόπος είναι πολύ διαφορετικός από τη νότια Ελλάδα, με συχνές και πυκνές ομίχλες, ώρες που η θάλασσα και ο ουρανός γίνονται ένα. Έχει κρύο και υγρό χειμώνα, αλλά το καλοκαίρι είναι ζεστό και φωτεινό.

Καθώς το πλοίο πλησιάζει στους προβλήτες της σύγχρονης πόλης, το οθωμανικό παρελθόν της Θεσσαλονίκης γίνεται αμέσως αντιληπτό από το εκπαιδευμένο μάτι. Η παλιά προκυμαία, που εκτείνεται από τα δυτικά προς τα ανατολικά, είναι οθωμανικό δημιούργημα. Φτιάχτηκε μετά την ιστορική συμβολική πράξη να κατεδαφιστεί το παραλιακό τμήμα του βυζαντινού τείχους στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και στις αρχές της δεκαετίας του 1870. Η νεωτερικότητα είχε πλέον φτάσει στην οθωμανική Θεσσαλονίκη, φέρνοντας το ορμητικό άνοιγμα της πόλης προς τη θάλασσα, απ' όπου ερχόταν το εμπόριο.

Σήμερα μόνο ένα απομεινάρι των παλιών οχυρώσεων στέκεται στην προκυμαία, το στιβαρό φρούριο του Λευκού Πύργου, ενός οθωμανικού κτίσματος που οι ιδιοτροπίες της ιστορίας έχουν μετατρέψει σε σήμα κατατεθέν της σύγχρονης ελληνικής πόλης. Σώζεται όμως ένα μεγάλο μέρος των βυζαντινών τειχών, όπως αυτό που ελίσσεται στους χαμηλούς λόφους προς τα βόρεια, ανηφορίζοντας προς το Γεντίκουλε (*Yedikule*), το φοβερό οθωμανικό φρούριο στην κορυφή. Το οθωμανικό παρελθόν της πόλης είναι επίσης εμφανές προς τα ανατολικά, στη νέα παραλία, όπου και το βικτοριανό κτίριο του αλευρόμυλου των Αλλατίνι, της εβραϊκής οικογένειας που κυριάρχησε στο εμπόριο και τη βιομηχανία της οθωμανικής Θεσσαλονίκης.

4. Η ιστορική βιβλιογραφία για τη Θεσσαλονίκη είναι εκτεταμένη και δεν σχετίζεται άμεσα με τους σκοπούς της μελέτης μας. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο Mazower (2004) έχει γράψει μια συναρπαστική επισκόπηση της οθωμανικής ιστορίας της πόλης. Επίσης, τόσο το πνεύμα όσο και η κοινωνική ατμόσφαιρα της οθωμανικής Θεσσαλονίκης έχουν αποτυπωθεί συνοπτικά σε λίγες σελίδες από τον Dumont (2013), ο οποίος βασίστηκε στη σχολαστική εργασία της Anastasiadou (1997).

Εικόνα 1.1 Η ύστερη οθωμανική Θεσσαλονίκη ιδωμένη από το λιμάνι.

Πηγή: Κарт ποστάλ της πόλης από το openarchives.gr.

Στην Εικόνα 6.10 του Κεφαλαίου 6 βλέπουμε το εργοστάσιο όπως ήταν κατά την οθωμανική περίοδο.

Για όποιον θα πλησίαζε με πλοίο την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, η όψη της πόλης θα ήταν πολύ διαφορετική, όπως φαίνεται στην Εικόνα 1.1. Δεκάδες μιναρέδες ορθώνονταν σε όλη την αστική περιοχή και υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις μη δομημένου χώρου εντός των βυζαντινών τειχών, ιδίως προς το υψηλότερο τμήμα της πόλης, κοντά στο Γεντίκουλε, που είναι ορατό στην εικόνα. Στην προκυμαία κυριαρχούσαν ογκώδη κτίρια δυτικού τύπου – ένα μείγμα εμπορικών ακινήτων, ξενοδοχείων και ιδιωτικών κατοικιών. Αμέσως πίσω από αυτή τη ζώνη συνειδητής νεωτερικότητας, απλωνόταν ένα δαιδαλώδες σύμπλεγμα στενών σοκακιών, όπου κατοικούσαν κυρίως φτωχοί Εβραίοι. Οι συνθήκες υγιεινής ήταν υποτυπώδεις και οι δημόσιες υπηρεσίες λίγες και φτωχές.

Στη φυσική της διάταξη η Θεσσαλονίκη παρέμεινε μια καθαρά οθωμανική πόλη, μέχρι τη Μεγάλη Πυρκαγιά του 1917 που κατέστρεψε τεράστιο μέρος της. Τα στοιχεία της καπιταλιστικής νεωτερικότητας θα ήταν βέβαια πάντα εμφανή στον επισκέπτη. Στη μέση της προκυμαίας βρισκόταν το υφαντουργείο των Αδελφών Σαΐάς –δυστυχώς δεν είναι ορατό στην Εικόνα 1.1– μιας άλλης εξέχουσας εβραϊκής οικογένειας, με τις στέγες του εν σειρά και την υψηλή καμινάδα να θυμίζει σε όλους ότι μπροστά τους βρισκόταν μια πόλη με βιομηχανία.

Λίγο πριν από το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας, το 1910, ο ταξιδιώτης θα αποβιβαζόταν στις πρόσφατα χτισμένες νέες αποβάθρες και θα περνούσε από το Τελωνείο, σχεδιασμένο από τον Ελί Μοδιάνο,⁵ γόνο μιας άλλης πάμπλουτης και ισχυρότατης εβραϊκής οικογένειας της Θεσσαλονίκης. Το Τελωνείο εξακολουθεί να υπάρχει, ένα κτίριο σε γενικές γραμμές νεοκλασικό, με αυτοκρατορικές διαστάσεις, που χτίστηκε ως πύλη εισόδου σε ένα μεγάλο και ταχέως εκσυγχρονιζόμενο κράτος.

Κοντά του παραμένουν αρκετά εμπορικά κτίρια της ύστερης οθωμανικής περιόδου, τα οποία ήταν και η ιστορική καρδιά του εμπορίου της πόλης. Αξιοσημείωτο είναι το τοπικό υποκατάστημα της Οθωμανικής Τράπεζας, του ισχυρότερου χρηματοπιστωτικού ιδρύματος της ύστερης Αυτοκρατορίας, καθώς και τα γραφεία της Τράπεζας της Θεσσαλονίκης που ιδρύθηκε από τους πανταχού παρόντες Αλλατίνι. Χτίστηκαν και τα δύο από τον Βιταλιάνο Ποζέλι, τον κατεξοχήν αρχιτέκτονα της ύστερης οθωμανικής Θεσσαλονίκης, με το χαρακτηριστικό εκλεκτικιστικό του ύφος.⁶

Στη ζωή της εμπορικής συνοικίας την εποχής εκείνη κυριαρχούσαν Εβραίοι έμποροι, βιομήχανοι και χρηματιστές. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης βρήκε φρικτό τέλος στο Άουσβιτς τη δεκαετία του 1940 και πολύ λίγα φυσικά ενθυμήματα του πλούτου, της δύναμης και της κουλτούρας της παραμένουν στην πόλη. Στη σημερινή Θεσσαλονίκη κατά πάσα πιθανότητα δεν υπάρχει ούτε μία αυθεντική παλιά μεζούζα.⁷

Οι κοινότητες της οθωμανικής πόλης ζούσαν παραδοσιακά σε ξεχωριστές συνοικίες, αλλά δεν υπήρχαν γκέτο. Οι Εβραίοι κυριαρχούσαν στα στενοσόκακα κοντά στην προκουμαία, τα φτωχότερα, λιγότερο καθαρά και πιο κλειστοφοβικά μέρη της οθωμανικής Θεσσαλονίκης. Τα πράγματα βελτιώθηκαν μετά την κατεδάφιση του παραλιακού βυζαντινού τείχους, επιτρέποντας την ελεύθερη κυκλοφορία της θαλασσινής αύρας. Οι Έλληνες ζούσαν κοντά στις εκκλησίες τους που βρίσκονταν συνήθως προς το χαμηλότερο και το ανατολικό τμήμα της πόλης. Οι εκκλησίες αυτές ήταν ως επί το πλείστον ταπεινά κτίσματα που ανεγέρθηκαν στους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, καθώς οι λαμπροί βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλονίκης είχαν όλοι μετατραπεί σε τζαμιά. Οι Τούρκοι κατοικούσαν στην Άνω Πόλη, όπου ο αέρας ήταν

5. Ο Ελί Μοδιάνο (1881-1968) ήταν ένας από τους πιο επιφανείς Εβραίους αρχιτέκτονες που εργάστηκαν για την ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά τη Μεγάλη Πυρκαγιά του 1917. (Σ.τ.Μ.)

6. Ο Βιταλιάνο Ποζέλι (1838-1918), Ιταλός από τη Σικελία, εργάστηκε ως αρχιτέκτονας στη Θεσσαλονίκη για δεκαετίες και έχτισε τα σημαντικότερα από τα δημόσια κτίρια της οθωμανικής πόλης. (Σ.τ.Μ.)

7. Η μεζούζα (mezuzah) είναι κομμάτι περγαμνής με εδάφια από την Τора, την οποία οι Εβραίοι οπαδοί του ραβινικού ιουδαϊσμού τοποθετούσαν στις παραστάδες της πόρτας της συναγωγής, αλλά και των ιδιωτικών οικιών, για λόγους πρόνοιας και αποτροπής. (Σ.τ.Μ.)

πιο καθαρός και η θέα προς τον κόλπο ανεμπόδιστη. Ο μελλοντικός ιδρυτής της Τουρκικής Δημοκρατίας, ο Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ, μεγάλωσε σε μια από τις πιο ταπεινές από τις εν λόγω γειτονίες.

Στις αρχές του 20ού αιώνα η ζωή στην οθωμανική Θεσσαλονίκη είχε αλλάξει βαθιά, καθώς η επέκταση του εμπορίου και η κατεδάφιση του τείχους ενθάρρυναν τους πλούσιους να αγοράσουν ακίνητα κοντά στην προκυμαία. Η γεωγραφική περιοχή της κοινωνικής ισχύος και των προνομίων μετατοπίστηκε αθόρυβα προς τη θάλασσα και κυριαρχήθηκε από Εβραίους και Έλληνες. Οι τουρκικές συνοικίες της Άνω Πόλης στράφηκαν χωρίς επιστροφή προς τη φτώχεια και την παρακμή.

Όσο ρίζωνε ο βιομηχανικός καπιταλισμός και δημιουργούνταν εργοστάσια, ιδίως μέσα στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας, τόσο η Θεσσαλονίκη αποκτούσε την αψευδή εικόνα μιας βιομηχανικής πόλης κατά το κλασικό ευρωπαϊκό πρότυπο του 19ου αιώνα. Βιομηχανικές εγκαταστάσεις εμφανίστηκαν στην καρδιά των εργατικών γειτονιών και οι εργάτες πήγαιναν στη δουλειά με τα πόδια.

Εξίσου αξιοσημείωτη ήταν η μετακίνηση των πολύ πλούσιων αστών – Τούρκων, Εβραίων και Ελλήνων – στο ανατολικό τμήμα της παραλίας, τη «χώρα», έξω από το βυζαντινό τείχος. Στις αρχές του 20ού αιώνα είχε δημιουργηθεί ένα νέο οθωμανικό προάστιο, η συνοικία της Καλαμαριάς (*Kelemeriye*).⁸ Ήταν τόπος διαμονής των ευπορότερων αστικών οικογενειών που κρατούσαν στα χέρια τους την ακίνητη περιουσία, το εμπόριο και τη βιομηχανία στη Μακεδονία.

Οι πλούσιοι της οθωμανικής Θεσσαλονίκης έχουν αφήσει το αποτύπωμά τους στη σύγχρονη πόλη με ένα συνονθύλευμα πληθωρικών νεορομαντικών, μπαρόκ, αναγεννησιακών, νεοκλασικών και εκλεκτικιστικών επαύλεων. Οι κατοικίες τους σίγουρα ξεχωρίζουν ανάμεσα στις απρόσωπες πολυκατοικίες της σημερινής ελληνικής πόλης. Αλλά θα πρέπει να ειπωθεί ότι η αστική τάξη της οθωμανικής Θεσσαλονίκης ποτέ δεν θα διακρινόταν για το γούστο της.

1.2.2 Βέρμιο

Στις αρχές του 20ού αιώνα η Θεσσαλονίκη κυριαρχούσε στην οθωμανική Μακεδονία οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά. Αποτελούσε φάρο της καπιταλιστικής νεωτερικότητας και έπαιζε πρωταγωνιστικό ρόλο στην προσπάθεια των Οθωμανών να πλησιάσουν την «προηγμένη» Δυτική Ευρώπη. Αν όμως κάποιος διάβαινε τα γεωγραφικά όρια της πόλης-λιμανιού και έμπαινε στον μακεδονικό κάμπο, θα αντίκριζε μια πολύ διαφορετική εικόνα. Ήταν ένας κόσμος αγροτικός, με γεωργία χαμηλής αποδοτικότητας, χαμηλά εισοδήματα και κατά κανόνα μικρούς αστικούς οικισμούς.

8. Δεν ταυτίζεται με τη σημερινή Καλαμαριά που είναι μόνο ένα κομμάτι της ομώνυμης ιστορικής περιοχής. (Σ.τ.Μ.)

Ωστόσο, ο βιομηχανικός καπιταλισμός είχε σημειώσει ταχεία πρόοδο ακόμη και μέσα στην αγροτική υποτονικότητα του κάμπου. Την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα η περιοχή του Βερμίου, στις δυτικές παρυφές της πεδιάδας, είχε ήδη ξεπεράσει τη Θεσσαλονίκη σε βασικούς τομείς της βιομηχανικής παραγωγής.

Κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο η περιοχή ήταν προσβάσιμη από τη Θεσσαλονίκη μέσω δύο δρόμων που είναι ορατοί στον χάρτη της Εικόνας II. Ο πρώτος διέσχιζε τον κάμπο με κατεύθυνση προς τα δυτικά, συναντώντας τα Γιαννιτσία και μετά την Έδεσσα. Πέρα από την Έδεσσα, έφτανε στην Μπίτολα (*Manastir, Μοναστήρι*), βαθιά στα ορεινά μακεδονικά εσώτερα, για να καταλήξει στις αλβανικές ακτές. Αυτή ήταν σε γενικές γραμμές η διαδρομή της ιστορικής Εγνατίας Οδού (*Via Egnatia*) των Ρωμαίων αλλά και της *Rumeli Sol Kol* των Οθωμανών, δηλαδή του κεντρικού δρόμου που συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια με την Αδριατική θάλασσα.⁹ Παραμένει και σήμερα ένας από τους κύριους δρόμους που συνδέουν τη Θεσσαλονίκη με τη μακεδονική ενδοχώρα και πέρα από αυτήν.

Ο δεύτερος δρόμος ήταν μικρότερος και ακολουθούσε αρχικά την πορεία του πρώτου, αλλά σύντομα διακλαδωνόταν νοτιοδυτικά προς την κατεύθυνση της Βέροιας για να προχωρήσει εν συνεχεία προς το εσωτερικό της νότιας Μακεδονίας. Στη Βέροια, ένα μικρό παρακλάδι του στρεφόταν προς τα βόρεια, φτάνοντας στη Νάουσα και μετά πάλι στην Έδεσσα.

Ο δρόμος αυτός συνεχίζει να υπάρχει στη σημερινή Μακεδονία, αλλά λίγο νοτιότερά του έχει κατασκευαστεί ένας σύγχρονος αυτοκινητόδρομος που επίσης συνδέει τη Θεσσαλονίκη με τη Βέροια. Ο αυτοκινητόδρομος, αφού φτάσει στη Βέροια, συνεχίζει δυτικά περνώντας μέσα από τα ελληνικά βουνά και φτάνει στο Ιόνιο πέλαγος, απέναντι από τις ιταλικές ακτές. Εκτείνεται επίσης ανατολικά από τη Θεσσαλονίκη για να φτάσει στα ελληνοτουρκικά σύνορα και τελικά στην Κωνσταντινούπολη. Σε αυτό το κομμάτι του ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη διαδρομή της ιστορικής Εγνατίας Οδού.

Και οι δύο δρόμοι από τη Θεσσαλονίκη προς τα δυτικά αντανakλούν ζωτικές κοινωνικές και γεωγραφικές όψεις της οθωμανικής Μακεδονίας που συντέλεσαν αποφασιστικά στην εμφάνιση του βιομηχανικού καπιταλισμού. Έχει σημασία να τους πάρουμε με τη σειρά.

1.2.2.1 Ο δρόμος προς τα Γιαννιτσία και την Έδεσσα

Ο δρόμος από τη Θεσσαλονίκη προς τα Γιαννιτσία και την Έδεσσα διασχίζει ατελείωτους αγρούς, σπαρμένους με βαμβάκι και καλαμπόκι. Η γη είτε καμψυλώνεται ελαφρά είτε είναι εντελώς επίπεδη. Στην οθωμανική πε-

9. *Rumeli Sol Kol* σημαίνει ο Αριστερός Βραχίονας της Ρωμυλίας, δηλαδή ο δρόμος που στρίβει αριστερά από την Κωνσταντινούπολη στο ευρωπαϊκό τμήμα της Αυτοκρατορίας (Ρωμυλία, Ρούμελη, *Rumeli*). Χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως στρατιωτικός όρος.

ρίοδο μεγάλο μέρος του εδάφους ήταν ένας απέραντος βάλτος, με πυκνούς καλαμιώνες και στη μέση μια λίμνη με ρηχά νερά, η λίμνη των Γιαννιτσών, που φαίνεται καθαρά στον χάρτη της Εικόνας II.

Τα ποτάμια που κατεβαίνουν από τα γύρω βουνά είχαν δημιουργήσει αυτή τη λίμνη, η οποία μαζί με τον βάλτο σημάδεψε τη ζωή του κάμπου μέχρι τη δεκαετία του 1930, όταν έγινε η αποξήρανση στο πλαίσιο της αγροτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους. Η πεδιάδα ήταν πάντα εύφορη, γεγονός που διαμόρφωσε την ιστορία της Μακεδονίας ανά τους αιώνες, αλλά ήταν επίσης επιβαρυνμένη με ασθένειες, ιδίως με ελονοσία. Οι αγροτικές καλλιέργειες ήταν συχνά κοντά στην ελώδη λίμνη και η καθημερινή ζωή των αγροτών καθοριζόταν από την εγγύτητα με το νερό.

Και στις δύο πλευρές του δρόμου υπάρχουν χαμηλοί γήλοφοι, μακεδονικοί τάφοι από τους κλασικούς, ελληνιστικούς και μεταγενέστερους χρόνους. Οι κυριότεροι βρίσκονται κοντά στο σημερινό χωριό της Πέλλας, στη θέση της τελευταίας πρωτεύουσας του αρχαίου βασιλείου των Μακεδόνων και έδρας των βασιλέων Φιλίππου και Αλεξάνδρου. Λίγο μετά την Πέλλα, περίπου πενήντα πέντε χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη, ο δρόμος φτάνει στα Γιαννιτσά όπου το οθωμανικό παρελθόν της ενδοτερης Μακεδονίας γίνεται αμέσως αντιληπτό.

Τα Γιαννιτσά ιδρύθηκαν τη δεκαετία του 1380 από τις οθωμανικές δυνάμεις που πέρασαν στην Ευρώπη τη δεκαετία του 1350 και μέσα σε τρεις δεκαετίες κατέλαβαν τόσο τη Θράκη όσο και τη Μακεδονία. Η πόλη ήταν μουσουλμανικό και τουρκικό αστικό κέντρο από την αρχή της οθωμανικής κυριαρχίας, έδρα της ισχυρότερης οικογένειας της περιοχής, των Εβρενόσογλου (Evrenosoğullari).¹⁰ Ο τάφος του ιδρυτή της δυναστείας, του Γαζί Εβρενός Μπέν, ο οποίος ίσως να πέθανε το 1417, εξακολουθεί να βρίσκεται στα Γιαννιτσά, μαζί με πολλά άλλα οθωμανικά μνημεία στα οποία περιλαμβάνονται τζαμιά (*camii*) και τουρκικά λουτρά (*hamam*). Ο πρώτος που διαπίστωσε την ιστορική τους σημασία ήταν ο Ολλανδός οθωμανολόγος Μάχιελ Κιέλ (Machiel Kiel).¹¹

Οι απόγονοι του Εβρενός έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη μορφή της γαιοκτησίας και τις πολιτικές εξελίξεις στη Μακεδονία μέχρι το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας. Η ισχύς τους βασιζόταν στο θρησκευτικό καθίδρυμα, το βακούφι (*vakıf* στα τουρκικά ή *waqf* στα αραβικά), που θεμελίωσε ο Γαζί Εβρενός στα Γιαννιτσά και μέσω του οποίου έλεγχαν ένα τεράστιο

10. Βλ. Lowry και Erünsal (2010).

11. Βλ. Kiel (1972). Μεταξύ των Ελλήνων οθωμανολόγων, το έργο του Δημητριάδη (1976) υπήρξε πρωτοποριακό για τη θεμελίωση της ιστορίας της γύρω περιοχής. Η ιστορική σημασία των Γιαννιτσών εκτιμάται όλο και περισσότερο από τους Έλληνες ιστορικούς, βλ. την εξαιρετική αναφορά του Ανδρούδη (2014).

μέρος του κάμπου. Ο τρόπος λειτουργίας του βακουφιού και οι συνέπειές του για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Μακεδονία θα εξεταστούν στο Κεφάλαιο 4. Η οικογένεια Εβρενός κατείχε ή έλεγχε μεγάλες εκτάσεις γης επίσης στη Θράκη και σε άλλες περιοχές των Βαλκανίων.¹²

Ο πλούτος και η ισχύς τους επέτρεψαν στους Εβρενόσογλου να γίνουν επανειλημμένα κυβερνήτες της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας.¹³ Ο τελευταίος γόνος της οικογένειας που διαδραμάτισε εξέχοντα ρόλο στις οθωμανικές υποθέσεις ήταν ο Εβρενός-Ζαντέ Ραχμί Μπέης (*Evrenoszade Rahmi Bey*), μέλος του Οθωμανικού Κοινοβουλίου τη δεκαετία του 1870, ένας από τους πρώτους Νεότουρκους που έγινε και κυβερνήτης (*vali*) της Σμύρνης κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, αφού η οικογένεια Εβρενός είχε εγκαταλείψει το 1912 την ιστορική της έδρα στη Μακεδονία.¹⁴

Τον 18ο αιώνα η δύναμη των Εβρενόσογλου άρχισε να υποχωρεί καθώς το βακούφι κατέρρεε σταδιακά για λόγους που θα συζητηθούν στη συνέχεια. Τον 19ο αιώνα το εμπόριο και ο καπιταλισμός είχαν εξαπλωθεί σε ολόκληρη τη Μακεδονία, και οι παλιοί μηχανισμοί της οθωμανικής ισχύος είχαν γίνει όλο και λιγότερο βιώσιμοι. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα τα Γιαννιτσά ήταν πλέον ένα αξιόλογο εμπορικό κέντρο όπου παράγονταν τραχιά βαμβακερά υφάσματα κατ' οίκον. Στο κατώφλι του 20ού αιώνα η πόλη αριθμούσε έναν σημαντικό πληθυσμό, μεγάλο μέρος του οποίου ήταν χριστιανοί. Τόσο σημαντικός είχε καταστεί ο χριστιανικός πληθυσμός σ' αυτόν τον κατεχοχόν μουσουλμανικό και τουρκικό οικισμό της Μακεδονίας, ώστε στις αρχές της δεκαετίας του 1860 χτίστηκε μια μεγάλη εκκλησία σε χριστιανική γειτονιά στην περίμετρο της πόλης.

Υπάρχει, ωστόσο, ένας ακόμη λόγος για τον οποίο η οικογένεια Εβρενός πρέπει να αναφερθεί για τους δικούς μας σκοπούς. Ένας εγγονός του Γαζή Εβρενός ονόματι Εβρενόσογλου Αχμέτ Μπέης (*Evrenosoğlu Ahmed Bey*), ικανός γραφειοκράτης και αξιωματικός που πέθανε γύρω στο 1500, ίδρυσε ένα επιπλέον, αλλά μικρότερο, βακούφι στη Μακεδονία, ως μέρος της οικογενειακής περιουσίας. Ο μεγαλύτερος οικισμός στο βακούφι του Αχμέτ Μπέη ήταν η Νάουσα. Ο ιδρυτής της Νάουσας, της πόλης όπου εμφανίστηκε η μακεδονική εκβιομηχάνιση τον 19ο αιώνα, ήταν μέλος της οικογένειας των Εβρενόσογλου, και η ιδρυτική πράξη πραγματοποιήθηκε πιθανότατα κάποια στιγμή στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα.

Ο νέος οικισμός δημιουργήθηκε εν μέρει λόγω του σείχη Αμπντουλάχ Ιλαχί (*Şeyh Abdullah-i İlahi*), περίφημου σουφιστή μυστικιστή και πνευματικού μέ-

12. Βλ. Lowry (2008).

13. Βλ., για παράδειγμα, Lowry και Erünsal (2010, σ. 58, 68). Βλ. επίσης Lowry (2010).

14. Βλ. Mazower (2004, σ. 152-3).

ντορα (σεΐχη, *şeyh*), ο οποίος ανήκε στο τάγμα των Νακσιμπέντι (*Nakşibendi*) του σουφισμού.¹⁵ Τον Ιλαχί έφερε στα Γιαννιτσά από την Ανατολία ο Αχμέτ Μπέης επιθυμώντας να προσδώσει πνευματική και θρησκευτική λάμψη στην έδρα των Εβρενόσογλου.¹⁶ Για να διευκολύνει το έργο του σεΐχη, ο Αχμέτ Μπέης έχτισε στα Γιαννιτσά ιεροδιδασκαλείο (*medrese*, μεντρεσέ), τζαμί και τουρκικό λουτρό, όλα αναπόσπαστα στοιχεία της ισλαμικής πολιτισμικής ζωής. Η διδασκαλία του Ιλαχί διέδωσε τις πεποιθήσεις των Νακσιμπέντι σε όλη τη νότια Βαλκανική μέχρι το έτος του θανάτου του, το 1491.

Κάποια στιγμή πριν από τον θάνατο του σεΐχη, ο Αχμέτ Μπέης τού έχτισε επίσης ένα θρησκευτικό πουχαστήριο, έναν τεκέ (*tekke*),¹⁷ σε μια καταπράσινη τοποθεσία στους πρόποδες του Βερμίου σε αρκετή απόσταση από τα Γιαννιτσά, κοντά σε έναν μικρό καταρράκτη που δημιουργείται από τον ποταμό Αράπιτσα. Η ανέγερση του τεκέ ήταν πιθανώς η συμβολική πράξη της ίδρυσης της Νάουσας, η οποία σύντομα αναδείχθηκε σε ένα ευμέγεθες πόλισμα χριστιανών κατοίκων. Αιώνες αργότερα, ακριβώς κάτω από την τοποθεσία του τεκέ, σε ένα σημείο που ονομαζόταν *Tekkealti* (κυριολεκτικά «κάτω από τον τεκέ») θα φτιαχνόταν ένα από τα πρώτα βαμβακοκλωστήρια στη Μακεδονία.

Μετά τα Γιαννιτσά ο δρόμος συνεχίζει δυτικά, στις άκρες της ελώδους λίμνης που πλέον έχει αποξηρανθεί. Στα οθωμανικά χρόνια αυτό το τμήμα του κάμπου ήταν αραιοκατοικημένο, καθώς οι οικισμοί ήταν μικρά χωριουδάκια με μερικές δεκάδες νοικοκυριά. Τριάντα πέντε χιλιόμετρα πιο μακριά, ο δρόμος φτάνει σε μια ημιορεινή περιοχή ακριβώς δίπλα στο βόρειο άκρο του Βερμίου, και εκεί βρίσκεται η Έδεσσα.

Σε αντίθεση με τα Γιαννιτσά, η Έδεσσα είναι μια πόλη χτισμένη σε πλαγιά με αρκετό υψόμετρο και είναι περιτριγυρισμένη από δάση. Διασχίζεται από τον ποταμό Έδεσσαίο (*Voda*) που παρέχει εύκολη πρόσβαση σε νερό. Στα βόρεια της Έδεσσας απλώνεται ο εύφορος κάμπος της Αλμωπίας, προέκταση του μεγάλου μακεδονικού κάμπου. Η Αλμωπία, γνωστή κατά την οθωμανική περίοδο –και σήμερα– ως Καρατζόβα (*Karacaabad*, *Karacaova*) περιβάλλεται από ψηλά βουνά, με υψηλότερο τον Βόρα ή Καϊμάκτσαλαν (*Kaymakçalan*).

Η Έδεσσα δεν είναι παλιά πόλη. Στα γραπτά του βυζαντινού ιστορικού Ιωάννη Σκυλίτζη τον 11ο αιώνα αναφέρεται ως Βοδινά. Σύμφωνα με τον

15. Το τάγμα των Νακσιμπέντι ήταν ένα από τα μεγαλύτερα του σουφισμού. Δημιουργήθηκε τον 11ο-12ο αιώνα και έδινε έμφαση στην εσωτερική κάθαρση. Οι Νακσιμπέντι υπήρξαν σφοδροί πολέμοι των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ. (Σ.τ.Μ.)

16. Βλ. Kiel (1972, σ. 308-10).

17. Ο τεκές ήταν σημείο συνάντησης των σουφιστών και συχνά λειτουργούσε ως χώρος παιδείας με συζητήσεις για το Κοράνι, παροχή σουσιτίων σε απόρους και φιλοξενίας σε προσκυνητές. (Σ.τ.Μ.)

Σκυλίτζη, ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ πήρε το φρούριο των Βοδινών από τον τσάρο Σαμουήλ των Βουλγάρων προσαρτώντας την πόλη στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, πιθανότατα κατά τα έτη 1001-1002. Ο Σκυλίτζης γνώριζε ότι τα Βοδινά ήταν χτισμένα σε επικλινή τοποθεσία και ότι στην περιοχή υπήρχαν καταρράκτες.¹⁸ Οι ορμητικοί καταρράκτες είναι το σήμα κατατεθέν της Έδεσσας ακόμη και σήμερα, ενώ η ονομασία Βοδενα υποδηλώνει την παρουσία νερού στη βουλγαρική γλώσσα και στην εντόπια μακεδονική παραλλαγή της.

Η αφθονία των ορμητικών υδάτων ήταν ο κύριος λόγος για τον οποίο η Έδεσσα έγινε κορυφαίος τόπος εκβιομηχάνισης κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, με τεχνογνωσία και κεφάλαια που ήρθαν από τη Νάουσα. Γύρω στο 1900 η Έδεσσα ήταν μια ευμεγέθους πόλη, ο πληθυσμός της οποίας ήταν περίπου κατά το ένα τρίτο μουσουλμανικός και τα δύο τρίτα χριστιανικός, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.7 του Κεφαλαίου 3.

1.2.2.2 Ο δρόμος προς τη Βέροια και τη Νάουσα

Ο κύριος δρόμος από τη Θεσσαλονίκη προς τη Βέροια και τη Νάουσα εκκινεί σήμερα ως αυτοκινητόδρομος που κατευθύνεται νότια μέσα από σιτοβολώνες και ορυζώνες διαγράφοντας σε αδρές γραμμές την ακτογραμμή του Θερμαϊκού κόλπου. Αμέσως μετά την έξοδο από τη Θεσσαλονίκη, ο αυτοκινητόδρομος αρχίζει να διασχίζει τα ποτάμια του κάμπου τα οποία βλέπουμε στην Εικόνα II. Περνάει τον Αξιό (*Vardar*), που είναι ο μεγαλύτερος ποταμός της Μακεδονίας, και μετά τον Λουδία (*Kara Asmak*) στην κοίτη του οποίου πραγματοποιήθηκαν έργα εκβάθυνσης και ευθυγράμμισης τη δεκαετία του 1930 ώστε να αποτελέσει την κύρια αποστραγγιστική έξοδο του κάμπου προς τη θάλασσα. Λίγο πριν διασχίσει τον Αλιάκμονα (*İnce Karasu*) διακλαδώνεται προς τα δυτικά και αρχίζει να παρακάμπτει τους χαμηλούς λόφους που γειτνιάζουν με τον ποταμό.

Σε κοντινή απόσταση βρίσκονται οι Αιγές, η πρώτη πρωτεύουσα της ιστορικής Μακεδονίας, με την τεράστια νεκρόπολη και τους τάφους των αρχαίων Μακεδόνων βασιλέων. Πυκνοφυτεμένοι οπωρώνες, κυρίως με ροδακινιές, εκτείνονται και στις δύο πλευρές του δρόμου, δίνοντας πορφυρό χρώμα σε ολόκληρο τον κάμπο την άνοιξη. Κατά τους οθωμανικούς χρόνους σχεδόν

18. Βλ. Σκυλίτζης (Βασίλειος και Κωνσταντίνος 27) στο Thurn (1973, σ. 344-5): «...φρούριον δὲ τὰ Βοδινὰ ἐπὶ πέτρας ἀποτόμου κείμενον, δι' ἧς καταρρεῖ τὸ τῆς λίμνης τοῦ Ὀστροβοῦ ὕδωρ, ὑπὸ γῆς κάτωθεν ῥέον ἀφανῶς κάκεῖσε πάλιν ἀναδυόμενον, καὶ ἀκουσίως παρεδίδοσαν ἑαυτοὺς οἱ ἔνδον, πολιορκία τοῦτο κατέσχε, καὶ τούτους ὁμοίως τὸν Βολερὸν ἀποικίας, φρουρὰ δὲ τοῦτο ὀχυρωσάμενος ἀξιολόγῳ, πάνεισιν Θεσσαλονίκην». Ο Σκυλίτζης κάνει λάθος θεωρώντας ότι τα νερά της Έδεσσας πηγάζουν από τη λίμνη του Οστρόβου, η οποία φαίνεται στον χάρτη της Εικόνας II και βρίσκεται δυτικά της πόλης. Αντίθετα, στους καταρράκτες εκβάλλουν τα όμβρια ύδατα από τα γύρω βουνά.

σε όλη αυτή την έκταση καλλιεργούνταν σιτηρά και ο τόπος θα φαινόταν χαμηλός, λασπώδης και γεμάτος καλαμιώνες.

Περίπου εβδομήντα χιλιόμετρα από τη Θεσσαλονίκη, ο αυτοκινητόδρομος φτάνει στη Βέροια που βρίσκεται στους πρόποδες του Βερμίου, το οποίο αποτελεί και το φυσικό όριο του κάμπου στα δυτικά. Η Βέροια, χτισμένη σε χαμηλό υψόμετρο, είναι μια πανάρχαια πόλη, παλαιότερη από τη Θεσσαλονίκη. Ήταν ακμάζον κέντρο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, δίνοντας την αφορμή στον Απόστολο Παύλο να κηρύξει εκεί το Ευαγγέλιο μεταξύ 50 και 60 μ.Χ. Υπήρξε επίσης αξιόλογος βυζαντινός οικισμός και διαθέτει πληθώρα εκκλησιών.

Πιο σημαντικό για τους σκοπούς μας είναι το γεγονός ότι η Βέροια ήταν η έδρα της οθωμανικής διοίκησης και η κορυφαία πόλη της περιοχής του Βερμίου.¹⁹ Στοιχεία του οθωμανικού παρελθόντος αφθονούν στη σημερινή πόλη, κυρίως τουρκικά λουτρά και τζαμιά. Κανένα δεν είναι πιο υποβλητικό από το κατερειπωμένο Ορτά Τζαμί (*Orta Camii*), με τον σπάνιο πλέον στην Ελλάδα αλατζά μινaré του.²⁰

Ο πληθυσμός της Βέροιας γύρω στο 1900 ήταν κατά το ένα τέταρτο μουσουλμανικός και κατά τα τρία τέταρτα χριστιανικός, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.6 του Κεφαλαίου 3. Υπήρχε επίσης ένα σημαντικό ποσοστό ντόπιων Εβραίων που εξοντώθηκαν κατά τη διάρκεια των ναζιστικών διωγμών της δεκαετίας του 1940. Σε αντίθεση με τους ομοθρήσκους τους στη Θεσσαλονίκη, οι Εβραίοι δεν διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση του βιομηχανικού καπιταλισμού στην περιοχή. Το κλειδί για τη βιομηχανική ανάπτυξη της οθωμανικής Βέροιας ήταν ο Τριπόταμος, ένας μικρός παραπόταμος του Αλιάκμονα που διασχίζει την πόλη και επιτρέπει την άρδευση και την παραγωγή υδροδυναμικής ενέργειας. Η τεχνογνωσία και η κινητήρια δύναμη της εκβιομηχάνισης, όπως και στην Έδεσσα, προήλθαν από τη Νάουσα.

Στη Βέροια ο παλιός οθωμανικός δρόμος σχηματίζει ένα παρακλάδι που αφήνει τον μεγάλο αυτοκινητόδρομο και κατευθύνεται βόρεια ακολουθώντας τους πρόποδες του Βερμίου. Μετά από περίπου είκοσι χιλιόμετρα φτάνει στη Νάουσα. Η πόλη είναι χτισμένη σε αρκετό υψόμετρο και ήταν πάντα στενά συνδεδεμένη με το βουνό. Κατά καιρούς μάλιστα έδωσε στο Βέρμιο και το όνομά της στα τουρκικά (*Ağustos Dağı*). Περιβάλλεται από πυκνά δάση οξιάς, βελανιδιάς, φουντουκιάς και μαύρης πεύκης και έχει ηπειρωτικό μικροκλίμα, με δριμείς χειμώνες και βαριές χιονοπτώσεις. Διασχίζεται από την Αράπιτσα, ένα ορμητικό ρέμα που κατεβαίνει από το

19. Βλ. Anastasopoulos (1999, 2002).

20. Ο αλατζά μινარές φέρει επένδυση από μικρούς πολύχρωμους λίθους που σχηματίζουν ρόμβους, ένα διακοσμητικό στοιχείο που είναι αρκετά ασυνήθιστο στην οθωμανική αρχιτεκτονική. (Σ.τ.Μ.)

Βέρμιο και δημιουργεί μικρούς καταρράκτες, προσφέροντας δυνατότητες για υδροδυναμική ενέργεια. Η Αράπιτσα αποδείχθηκε καθοριστική για την εκβιομηχάνιση της Νάουσας κατά τους οθωμανικούς χρόνους.²¹

Στις αρχές του 16ου αιώνα η Νάουσα ήταν μια σημαντική κοινότητα δύο χιλιάδων κατοίκων, στη συντριπτική τους πλειονότητα χριστιανών, όπως θα καταδειχθεί στο Κεφάλαιο 3. Κατά τη διάρκεια των επόμενων δύο αιώνων πολύ λίγα πράγματα έκαναν την πόλη να ξεχωρίζει, εκτός ίσως από την παραγωγή κρασιού και αποσταγμάτων (*arak*), όπως ήδη αναφέρεται από τον 17ο αιώνα.²²

Διοικητικά υπαγόταν στη δικαιοδοσία του πασά (*paşa*) της Θεσσαλονίκης και, σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί (Evliya Çelebi), τον ακαταπρόνοητο Οθωμανό περιηγητή, κατά τον 17ο αιώνα στην πόλη διέμενε ένας διαχειριστής (*mütevelli*) του βακουφιού του Εβρενός, καθώς και ένας βοεβόδας (*voynoda*) που ενεργούσε για λογαριασμό της μπτέρας του σουλτάνου που κατείχε περιουσία στην περιοχή.²³ Ο Εβλιγιά Τσελεμπί κατέγραψε επίσης την παρουσία ενός χαμπλόβαθμου μουσουλμάνου θρησκευτικού δικαστή, ενός ναϊπ (*naib*), ο οποίος ασχολούνταν με ποινικές και αστικές υποθέσεις.²⁴

Κατά τη διάρκεια της παρακμής της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα –την περίοδο των αγιάν (*ayan*) που θα συζητηθεί σε επόμενα κεφάλαια– η πόλη διέθετε τις δικές της χριστιανικές ένοπλες δυνάμεις. Αναπόφευκτα προσέλκυσε την προσοχή του σπουδαιότερου από τους αγιάν των Βαλκανίων, του Αλή Πασά Τεπελενλή (*Tepedelenli Ali Paşa*) των Ιωαννίνων (*Yanya*), ο οποίος την πολιόρκησε το 1795, το 1798 και το 1804, θέτοντάς την τελικά υπό τον έλεγχό του για μια δεκαετία με τη σύναψη συνθήκης.

21. Η πρώτη αναφορά στον ποταμό της Νάουσας γίνεται ίσως από τον Αιλιανό στο βιβλίο του *De Natura Animalium*, ο οποίος τον θεωρεί ως τον αρχικό τόπο αλιείας πέστροφας με μύγα στις αρχές του 3ου αιώνα μ.Χ., βλ. Hammond (1995). Εκείνη την εποχή ο ποταμός λεγόταν Αστραίος, ονομασία που ενδεχομένως δόθηκε και σε ορισμένα σημεία των υπωρειών του Βερμίου. Άλλες τοποθεσίες κοντά στη Νάουσα συνδέονταν στην αρχαιότητα με την αρχαία πόλη Μίεζα και ονομάζονταν «Κήποι του Μίδα», δηλαδή του θρυλικού βασιλιά των Φρυγών με το χρυσοφόρο άγγιγμα. Οι «Κήποι του Μίδα» είναι όντως ταιριαστό όνομα για μια περιοχή εξαιρετικής ευφορίας και άφθονων νερών. Εκεί βρίσκονται το Γυμνάσιο και ίσως το Νυμφαίο της Μιέζας, όπου διδάχθηκε γράμματα ο νεαρός Αλέξανδρος από τον Αριστοτέλη. Διαλέγοντας το σημείο για τον τεκέ του, ο σεΐχης Ιλαχί εντάχθηκε σε μια μακρά ιστορική παράδοση.

22. Βλ. Gara (1998, σ. 152).

23. Στις σλαβικές γλώσσες η λέξη βοεβόδας αρχικά σήμαινε τον διοικητή ή ηγεμόνα. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει την ηγεμονία στη χριστιανική Μολδοβλαχία, στα βορειοανατολικά της Βαλκανικής χερσονήσου, πριν από την οθωμανική κατάκτηση. Κατά την οθωμανική εποχή επίσης χρησιμοποιήθηκε για τους κυβερνήτες της Μολδοβλαχίας που διορίζονταν από την Υψηλή Πύλη.

24. Βλ. Demetriades (1973, σ. 30-4, 246, 248).

Εικόνα 1.2 Το τζαμί και οι μουσουλμανικές συνοικίες της Νάουσας.

Πηγή: Ιδιωτική συλλογή Τάκη Μπάιτση.

Αλλά η Νάουσα διατηρούσε πάντα έναν αξιοσημείωτο βαθμό αυτοδιοίκησης, τουλάχιστον σύμφωνα με τους Δυτικούς περιηγητές.²⁵ Η πόλη είχε επίσης εκτεταμένη εγχώρια βιοτεχνία λινών, μαλλιού, μεταξιού, κοσμημάτων και όπλων.²⁶ Το εμπόριο αποτελούσε σημαντική δραστηριότητα, και υπήρχαν Ναουσαίοι έμποροι στην Κεντρική Ευρώπη.²⁷

Το 1822, λίγο μετά το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, η Νάουσα επαναστάτησε κατά της Υψηλής Πύλης. Πολιορκήθηκε αμέσως από στρατιωτικές δυνάμεις της Θεσσαλονίκης με επικεφαλής τον Μεχμέτ Εμίν Αμπού Λουμπούτ Πασά (*Mehmed Emin Abu Lubut Paşa*), ο οποίος τη λεηλάτησε και την κατέστρεψε. Η πόλη παρέμεινε ερειπωμένη για χρόνια μετά τον Χαλασμό και η ανάκαμψη άρχισε μόλις τη δεκαετία του 1830, όταν εποίκίστηκε ξανά από μερίδα των πρώην κατοίκων και χριστιανούς των γύρω περιοχών.

Εγκαταστάθηκαν επίσης και μουσουλμάνοι, ορισμένοι από μακρινά μέρη, με προφανή σκοπό να προληφθούν μελλοντικές ταραχές. Οι μουσουλμάνοι ήταν μια φτωχή κοινότητα αγροτών και τεχνιτών που δεν έπαιξαν ποτέ σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της πόλης. Το ταπεινό τζαμί τους, που έχει γκρεμιστεί προ πολλού και βρισκόταν κοντά στις φτωχικές τους κατοικίες, φαίνεται σε μια καρτ ποστάλ του 1918 στην Εικόνα 1.2.

Στη δεκαετία του 1830, ωστόσο, η Οθωμανική Αυτοκρατορία πέρασε στην εποχή του γρήγορου εκσυγχρονισμού της που οδήγησε σταδιακά σε βαθύ μετασχηματισμό τόσο της οικονομίας όσο και της κοινωνίας. Η οθωμανική μεταρρύθμιση σάρωσε στο διάβα της και τη Νάουσα. Στις αρχές του 20ού αιώνα αυτή η μάλλον ασήμαντη ορεινή μακεδονική πόλη είχε μετατραπεί σε κόμβο μεταποιοτικής και εμπορικής δραστηριότητας, ένα κέντρο του οθωμανικού βιομηχανικού καπιταλισμού. Οι συνέπειες ήταν βαθιές για ολόκληρη την περιοχή του Βερμίου, για τη Θεσσαλονίκη και, ευρύτερα, για την οθωμανική Μακεδονία. Το πώς αυτό συνέβη είναι η αναγκαία αφήγηση.

25. Βλ. Cousinery (1831, σ. 73)· Pouqueville (1826, τόμ. III, σ. 94).

26. Βλ. Cousinery (1831, σ. 95)· Pouqueville (1826, σ. 72)· Leake (1835, σ. 287).

27. Βλ. Stoianovich (1960).